

РОЗДІЛ VI

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*О. Крижановська
(м. Київ)*

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МАСОНОЗНАВСТВА

Тривала відсутність умов для легального існування масонських лож та викликана цим схильність останніх до конспіративних форм діяльності, убогість і недоступність відповідних джерел, цензурні умови, - все це донедавна гальмувало, майже унеможливило наукову розробку проблематики їх руху в Україні, породжувало насторожене ставлення до цього історичного феномена широких кіл громадськості, включаючи й багатьох істориків, політологів, філософів, правознавців, релігієзнавств, культурологів та в кінцевому плані сприяло ідеологізації й політизації самої теми. Школа вітчизняного масонознавства в Україні ще не склалася. У тому перед науковцями, небайдужими до проблем масонського руху, його ідеології та впливу на суспільно-політичні процеси й церковно-релігійне життя, постає низка запитань, відповідь на які мають дати лише майбутні дослідження.

Ця розвідка, зрозуміло, не у змозі окреслити всі ці питання, що до снаги лише координованим зусиллям представників різних гуманітарних наук. Але можна сподіватися, що і визначені в ній перспективні напрямки наукових пошуків, можливо, спонукають дослідників активніше та цілеспрямованіше працювати над висвітленням основних аспектів діяльності й ідеології вітчизняних adeptів „королівського ремесла”.

Перш за все доводиться констатувати, що у вітчизняній історіографії, за незначним винятком ¹, відсутні відповідні довідники, словники та енциклопедії, над якими плідно працюють зарубіжні ² науковці.

Створення ж таких довідкових видань є вкрай необхідним. Адже термінологію, пов'язану з „королівським мистецтвом” і його напрямками, ще належним чином не розроблено. Особливо це стосується масонства в Україні. Так, досі нечітко розмежовані масонські й криптомасонські організації (останні лише використовували окремі елементи обрядності та ідеології „вільних каменярів”). Зокрема є підстави вважати останньою Кирило-Мефодіївське товариство, вплив масонських ідеологій та символіки на яке був істотним, але недостатнім для того, щоб вважати цю організацію повноправною ложею ³.

Відсутні, на жаль, також збірники документів з історії “Королівського ремесла” в Україні. Окремі ж публікації джерел стосовно його розвитку ⁴ не дають читачам цілісної уяви про еволюцію масонського руху на українських землях, навіть не розкривають основні його тенденції.

Для проведення повноцінних масонознавчих досліджень було б доцільним налагодження науково-дослідницької співпраці між українськими і зарубіжними вченими. Ефективність її вже доведена практикою, але, на жаль, не в Україні. Перші кроки у цьому напрямку на пострадянському просторі зробили російські дослідники. Так, створення американським ученим Дугласом Смітом змістовної наукової розвідки з історії російського масонства XVIII ст.⁵, заснованої на широкому колі архівних та опублікованих джерел, значною мірою стало можливим саме завдяки його співпраці з такими російськими вченими, як Андрій Серков, Олег Соловйов, Ольга Варьяш й ін.

Одним з найперших і найголовніших завдань, що стоять перед українськими масонознавцями, є виявлення, систематизація та публікація архівних джерел з історії “вільних каменарів”, у тому числі й тих, що зберігаються в архівах СБУ⁶. Введення до наукового вжитку нових джерел дасть можливість зробити оцінки та висновки стосовно напрямків, ідеологічних засад і результативності масонського руху в Україні аргументованішими й вагомішими, а також змістити акценти у відповідних студіях, зокрема відійти від розгляду „королівського мистецтва” як цілісного ідеологічного явища. Думається, найдоцільніше було б розпочинати висвітлення діяльності масонства з його низових осередків – лож соціальний, етнічний та особовий склад яких ще далекий від з’ясування. Дослідницьких зусиль потребує висвітлення контактів між окремими ложами, – тими, що діяли на українських землях, і тими, які існували поза їх межами. Перші кроки в даному напрямку вже зроблено. Це публікація окремих недоступних раніше документів⁷, а також наукова розвідка М. Ходоровського⁸ і виступ на науковій конференції Г. Цвенгоша⁹. Однак загалом даний сюжет залишається ледь не „білою плямою” у вітчизняному масонознавстві.

Уточнення вимагає час заснування кожної окремої ложі, а також її підпорядкованість конкретному масонському центру – „Великим Сходам” Франції, Англії, Німеччини чи Швеції, від якої залежав¹⁰, характер їх діяльності. Далеким від докладного висвітлення є й питання регіональних особливостей масонського руху, зокрема відмінностей ідеології та основних напрямків діяльності центральних і провінційних осередків ордену.

Слід зазначити, що перед істориками-масонознавцями України відкриваються широкі перспективи розробки різних питань, пов’язаних з витоками ордену та характером його розвитку. Треба уточнити, якими були склад масонських лож, і діяльність останніх на початку ХХ ст. – надпартійною чи позапартійною, з’ясувати, як вони впливали на діяльність тодішніх партій в Україні. Не можна обійти й питання про конкретну політичну діяльність самих „вільних каменарів”. Адже Україна, поза сумнівом, була одним з центрів масонства Російської імперії. У його керівному органі – „Великому Сході народів Росії”, формування якого відбувалося і на вітчизняних землях, позиції українців були досить міцними.

Не менш актуальною є потреба узагальнення досягнень історичної науки у висвітленні масонської тематики. Не можна сказати, що питання, пов’язані з минулим та ідеологією вільних каменарів, не привертали

уваги дослідників. Однак базові історіографічні студії, які б підсумовували вже зроблене, до цього часу відсутні.

Тим часом можна говорити про три основних підходи до вивчення масонства й основних засад його ідеології: конспірологічний, академічний і езотеричний.

Дослідники-конспірологи акцентують свою увагу на питаннях глобалізації масонського руху та на його політичному змісті. Представники цього напрямку упевнені в тому, що масони організували „всесвітню змову проти людства”¹¹, хоча таке бездоказове твердження неодноразово піддавалося серйозній критиці з боку як вітчизняних¹², так і зарубіжних¹³ дослідників.

Представники академічного напрямку розглядають широкий спектр масонознавчих питань: біографістику¹⁴, вплив ордену на трансформацію соціальних основ суспільства¹⁵, його місце у культурі середнього класу¹⁶. На жаль, увага до цих аспектів історії масонів майже відсутня у доробках українських учених. Ними займається на пострадянському просторі переважно російська історіографія¹⁷.

Езотеричний напрямок в історіографії масонського руху представлений працями як adeptів відповідних учень, так і дослідників академічного напрямку, зацікавлених проблемою впливу на духовне життя суспільства містичних пошуків „вільних каменярів”¹⁸. Учені цього напрямку у масонознавстві приділяють увагу ідеології останніх та космогонічним побудовам adeptів „королівського ремесла”¹⁹.

Однак усі три напрямки історіографії масонства розвиваються паралельно, що істотно ускладнює написання комплексних праць з його історії, визначення тієї ролі, яку відіграло „королівське мистецтво” України в розвитку суспільства, його місця у світовому русі останнього.

На увагу дослідників заслуговують питання еволюції й динаміки масонського руху, його масштабів, а також взаємовплив „королівського ремесла” і вітчизняної громадської думки. Як бачили та сприймали цей рух у суспільстві? Наскільки був сильним вплив ордену на світосприйняття людей? На ці питання поки немає чіткої відповіді.

Потребує спеціального дослідження й діяльність масонів у громадських організаціях XIX – початку XX ст., що діяли як у підросійській Україні, так і на західноукраїнських землях.

„Білою плямою” вітчизняного масонознавства є питання про участь adeptів ордену в національному русі, що розгорнувся на українських землях у XIX ст. Твердження окремих дослідників, наприклад, В. Потульницького²⁰, про значну роль вітчизняних масонів у державотворчих планах того часу, думається, потребує додаткових підтверджень.

Масонські ложі на початку XIX ст. були непоодинокими в Україні. Серед найвпливовіших з них В. Потульницький у своїй змістовній праці називає „Понт Евксинський” (Одеса), „Озиріс до Полум’яної Зірки” (Кам’янець-Подільський), що входили до загальноросійського союзу „Астреї”. Новгород-Сіверсько-Полтавським гуртком 1818 р., який розглядається дослідником як суто масонський²¹, було видано славетний твір вітчизняної національно-політичної думки „Історію Русів”.

Провідні члени полтавської ложі „Любов до Істини” письменник І. Котляревський, декабрист О. Глинка, вихідці зі старовинних козацько-старшинських родин С. Кочубей, В. Тарновський, С. Алексєєв-Хорольський, В. Лукашевич, за переконанням В. Потульницького, на перше місце в своїх програмних завданнях ставили питання про формування української державності. В одному з пунктів програми, якої притримувалися ці адепти ордену, йшлося про те, що реалізація національної ідеї може бути досягнута лише шляхом виходу України зі складу Російської імперії.

Іншої точки зору, зазначає вчений, притримувалися члени ложі „Об’єднаних слов’ян”, заснованої 1819 р. у Києві²². Ці представники „королівського мистецтва” відстоювали, на зразок майбутніх кирило-мефодіївців, ідею федерації слов’янських республік як союзу держав, в якому гідне місце мало належати Україні²³.

Така точка зору виглядає непереконливою. Адже вітчизняний масонський рух першої чверті ХІХ ст. не виходив за рамки етнографічних студій. Навряд щоб навіть найрадикальніші його представники сповідували на той час сепаратистські ідеї. Ідея державницького відокремлення українських земель поширилася лише на початку наступного, ХХ ст., а століттям раніше навіть мрії кирило-мефодіївців про створення слов’янської федерації видавалися ледь не революційними.

Потребує додаткової аргументації також твердження В. Потульницького про масонський характер Новгород-Сіверсько-Полтавського гуртка.

Поза увагою вітчизняних дослідників усе ще залишається широкий спектр питань про вплив масонства на розвиток вітчизняних освіти та культури. Не знайшли належного висвітлення у наукових розвідках також біографії більшості „вільних каменярів” України, що можна частково пояснити складністю розмежування особистого й офіційного в ідеології та діяльності вітчизняних адептів руху.

Ще не створено ґрунтовних наукових студій про те, як відобразилися історія й ідеологія вітчизняних масонів у творах письменників України, а також про впливи останньої на окремих вітчизняних літераторів. Тимчасом серед представників „королівського ремесла” знаходимо таких уславлених письменників та літературних критиків як П. Гулак-Артемовський, С. Єфремов, І. Котляревський²⁴, І. Франко, чий хрестоматійний твір „Каменярі” іноді вважають присвяченим діяльності саме масонських лож²⁵.

Практично не аналізується крізь призму масонської проблематики й творча спадщина самих „вільних каменярів”, зокрема їх епістолярії, спогади та щоденники²⁶. „Білою плямою” в історіографії у цьому плані залишається й їхня публіцистична діяльність. Тимчасом дослідження публікацій статей і доробків масонів на шпальтах періодичної преси істотно посприяло б з’ясуванню впливу ідеології ордену на громадську думку. Адже роль останніх у розвитку вітчизняної преси та журналістики початку ХХ ст. була, найімовірніше, значною. Так, при редакції популярного часопису “Киевская мысль” з 1906 по 1917 р. діяла масонська ложа, до якої входив відомий тодішній журналіст Д. Заславський²⁷.

Чимало зробив для розвитку вітчизняної преси і масон Микола Василенко, статті якого неодноразово з'являлися на шпальтах “Киевских вестей” та “Киевской мысли” навіть тоді, коли їх автор тимчасово перебував у в'язниці, займаючи при цьому посаду редактора впливової газети “Киевский голос”²⁸. Серед першопроходців національної періодики було немало й інших вітчизняних громадсько-політичних діячів, тісно пов'язаних з масонством початку ХХ ст. Це Дмитро Дорошенко, Андрій Ніковський, Федір Матушевський, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Симон Петлюра та ін.²⁹ Самовідданою працею цих людей, на думку дослідників, і трималася тогочасна вітчизняна преса³⁰. Позиції представників “королівського мистецтва” зокрема, були досить сильними в редакції газети “Рада”, яка на початку ХХ ст. намагалася стати координуючим центром українського національного руху на Наддніпрянщині. Цей часопис, створений на початку 1906 р. (він спершу мав назву “Громадська думка”), користувався послугами Ф. Матушевського та С. Єфремова. Самодержавство, незважаючи на те, що газета досить скоро перетворилася з органу інтелігентських кіл України на загальнонаціональну, вважало видання революційним і 18 серпня 1906 р. організувало розгром його редакції. Однак 25 серпня на своєму зібранні видавнича комісія київської “Просвіти”, членами якої були С. Єфремов та Ф. Матушевський, ухвалила рішення відновити випуск газети, але під іншою назвою – “Рада”. Співредактором відродженого видання у 1906-1913 рр. був останній, а в 1913-1914 рр. цю посаду обіймав інший член масонської організації – А. Ніковський. Одним із секретарів редактора був С. Петлюра, відділом оглядів по Україні завідував Д. Дорошенко³¹.

Крім того, “вільні каменярі” брали активну участь у розробці теоретичних підвалин формування і функціонування вітчизняної преси. Так, один з провідників масонства в Україні Михайло Грушевський активно пропагував плюралістичне висвітлення національною пресою історичних процесів. Адже вона, на його думку, мала слугувати “змаганням до широкого й успішного розвою українського народу на полі суспільно-політичним, економічним, культурним і національним – опертого на економічним і культурним подвигенню народних робочих мас”³². Він був переконаний, що преса не повинна замикатися у тісні ідеологічні рамки певної політичної, економічної чи культурної доктрини. На своїх шпальтах, твердив М. Грушевський, періодичні видання мають публікувати матеріали, що відображали б якомога ширший діапазон поглядів, напрямків та теорій. Єдине, що мало об'єднувати пресу, – це захист прав і вільного розвитку народів та кожної конкретної людини, непримиренне ставлення до проповіді насильства, обмежень людських і національних прав та свободи думки³³.

Як вважав Сергій Єфремов, в основі вітчизняної журналістики має бути принцип демократизму. Інакше преса не знайде відгуку у широких колах української громадськості³⁴. Крім того, періодичні видання мають поставити перед собою мету – “боротьбу за добро народне – за політичне, національне й економічне визволення трудящих мас, за рівне

усім право, за правдиву освіту...; жива народна мова – така повинна бути її форма”³⁵. Практична ж робота преси, зазначав С.Єфремов, має полягати в політичному просвітництві та вихованні народних мас, а також прищеплення і до них ідей нового життя і розвіювання туману пережитого³⁶.

Як бачимо, погляди провідників масонства України часом розходилися діаметрально. Але чи свідчило це про ідейні розбіжності серед масонських лож? Чи це були незгоди серед окремих adeptів ордену? Це ще належить з’ясувати історикам.

Малодослідженим залишається питання про участь представників „королівського ремесла” у суспільно-політичному житті України початку ХХ ст. Тимчасом перебіг партійного й політичного життя в країні, діяльність місцевих організацій та установ, а також психологічний настрій суспільства завжди викликали дієву реакцію масонів. Про це свідчила, наприклад, їхня участь у „справі Бейліса” – судовому процесі, який сколихнув не лише вітчизняні, а й зарубіжні громадські кола і позначився на розвитку суспільно-політичної думки³⁷.

Ще одним актуальним питанням вітчизняного масонознавства є участь „вільних каменярів” в національних рухах на українських землях. Зокрема відсутні наукові студії з історії польського масонства Правобережної України ХІХ ст., зокрема, про його участь у суспільно-політичному русі на українських землях, наприклад, у польських повстаннях 1830–1831 та 1863 рр.

Останніми роками, коли історики приділяють чільну увагу гендерній проблематиці, особливої актуальності набуло питання про місце й роль жінок у масонському русі. Адже, якщо вірити вільномулярським переказам, у Російській імперії масонські ложі не були повністю закриті для жінок. І з часів зародження в 1710 р. „прийнятого масонства” представниці „слабкої статі” отримали реальну можливість ставати adeptами ордену. Так, до складу заснованої у 20-х рр. ХІХ ст. в Харкові філії петербурзької ложі „Помираючий Сфінкс” входили М.С. Власова і поміщиця Ольховська.

На увагу дослідників-масонознавців заслуговує також низка питань, пов’язаних з життям та діяльністю родин представників „королівського мистецтва”, зокрема представників кількох поколінь Розумовських, що були активними масонами і чимало зробили для розвитку й поширення ордену в Україні. Не розкрито також належним чином масонську діяльність братів Миколи та Костянтина Василенків, подружжя Ольховських. Чекає на дослідників і питання про особисті зв’язки між масонами – представниками різних родин.

Не менш цікавим є питання про взаємовплив ідеології „вільних каменярів” й різного роду релігійних доктрин, поширених в Україні. Встановленим фактом є запозичення засновником церкви Святих останніх днів (мормонів) Джозефом Смітом масонських обрядів для храмових церемоній нової релігійної організації. Після посвячення навесні 1842 р. провідників останньої Джозефа Сміта та Сідні Рігдона у масони членство в ордені стало популярним серед мормонів. Побоюючись надмірних впливів

їх на масонів, керівництво ордену пішло на рішучий крок – вивело із своїх лав усіх, хто мав відношення до церкви Святих останніх днів ³⁸.

Існують певні зв'язки між „королівським мистецтвом” і релігійною організацією Свідків Єгови, що виникла в 70-х рр. XIX ст. Її засновник Чарльз Тейз Рассел (1852–1916) у своїх релігійних розрахунках спирався на Велику піраміду в Гізі, яку він називав „Божим свідоцтвом у камені”. Базуючись на вимірах цієї гробниці, він дійшов висновку, що сама піраміда підтверджує дату невидимої присутності Ісуса Христа з 1874 р. й що язичництво залишилося жити лише до 1914 р.

Слід зазначити, що саме ця остання здавна фігурувала у багатьох окультних течіях та рухах. Важливу роль вона відігравала і в масонстві. Адепти ордену зображували її шпильастою геометричною – трикутною, чотирикутною чи семикутною – фігурою, яка означала у вільномулярській символіці вільні від матеріального світу й людської особистості духовні сили, що вічно тягнулися до недосяжної вершини ³⁹. Особливу ж роль піраміда відігравала в світогляді містичного напрямку „королівського ремесла” – розенкрейцерстві ⁴⁰. Прикметно, що впродовж тривалого часу місцем зібрань і штаб-квартирою нью-йоркських „Дослідників Біблії” ⁴¹ слугував старий масонський храм ⁴².

Потребують ретельного наукового аналізу неоднозначні стосунки між орденем та церквою, котра вбачала у масонстві грізного ворога й серйозного суперника в боротьбі за уми людей. З одного боку, традиційними християнськими церквами активно використовується творчий доробок окремих “вільних каменярів”. Так, досить популярним піснеспівом як у православної, так і в ряді протестантських церков, зокрема євангельських християн-баптистів, є гімн „Як славен наш Господь у Сіоні”, текст якого написав відданий представник „королівського мистецтва” М.М. Херасков спеціально для виконання його на зібраннях масонської ложі ⁴³. Поклав на музику цей гімн видатний український композитор XVIII ст., реформатор церковного співу Д. Бортнянський. До наших днів цей духовний піснеспів використовується в богослужбовій практиці як православної церкви, так і серед протестантів, зокрема євангельських християн-баптистів. Так, у 1990-х рр., які стали часом духовного пробудження українського народу та зростання впливу в суспільстві євангельських церков, виникла необхідність видання нового збірника християнських гімнів. Це останнє, яке мало об'єднати церкви ЄХБ в єдиному співі прославлення Бога, містило на своїх сторінках й „Як славен наш Господь у Сіоні” ⁴⁴. Згодом цей піснеспів разом з нотним супроводом друкувався на сторінках численних збірок духовних пісень ⁴⁵. Але, з іншого боку, православна ⁴⁶ і католицька ⁴⁷ церкви засуджували ідеологію ордену та діяльність його адептів. „Королівське ремесло” вважалося і досі вважається релігійними колами непримиренним ворогом не лише церкви, а й суспільства. „Вільні каменярі”, як переконані багато хто представників церкви, брали найактивнішу участь в організації та втіленні у життя революцій. Виникненню і широкому поширенню домислів стосовно ролі масонства в революційних подіях, смутах та воєнних конфліктах, громадянських і міжнародних, сприяє й те, що

дане питання розглядається переважно у публіцистичних творах конспірологічного характеру ⁴⁸, а в серйозних наукових дослідженнях висвітлене вкрай скупо.

У духовних навчальних закладах принаймні в ХІХ – на початку ХХ ст. спеціально вивчалася історія „королівського мистецтва” та його ідеологія ⁴⁹. Але сутність масонського руху і його спрямування нерідко викладалися там некоректно через різного роду містифікації, до яких часом вдавалися окремі представники журналістських та письменницьких кіл. Так, окремі церковні видання вміщували антимасонські свідчення „доктора Батайля” ⁵⁰, хоча під цим псевдонімом приховувався французький журналіст Лео Таксіль, який, будучи переконаним анти клерикалом, довгі роки дурих духовенство своїми вигадками про „диявольський” характер ордену “вільних каменярів” ⁵¹.

Існуючі праці з історії відносин між масонством і церквою, а також про взаємовплив релігійних та вільнодумарських доктрин навряд чи можуть задовольнити вдумливих дослідників. Вони тією чи іншою мірою тенденційні. Адже належать перу представників або церковних кіл, які ставилися до представників “королівського ремесла” насторожено, якщо не сказати вороже ⁵², або ж осіб, причетних до масонства ⁵³.

До „білих плям” масонознавства, що заслуговують на увагу науковців, належить і питання про роль „вільних каменярів” у розвитку вітчизняних науки й освіти. Ця роль, вочевидь, була значною. Адже серед визначних учених України було немало таких, що гармонійно поєднували наукову та просвітницьку діяльність з членством у масонській ложі. Так, до лав „королівського мистецтва” належав громадський і культурний діяч Слобожанщини, учений, винахідник, меценат, ініціатор створення ряду наукових інституцій, піонер демократичного слов’янофільства в Україні Василь Каразін (1773–1842). Саме він першим виступив з пропозицією заснувати у Харкові університет ⁵⁴. Його ініціативу підтримали учні та прихильники ще одного визначного адепта ордену – Григорія Сковороди, а згодом – і чимало представників вітчизняних дворянства, духовенства, купецтва й міщанства, на чиї кошти було засновано цей перший на Слобідській Україні вищий навчальний заклад ⁵⁵.

Масони нерідко використовували діючі навчальні заклади з метою пропагування орденської ідеології. Одним з таких закладів, на думку дослідників, була і Ніжинська гімназія вищих наук, серед випускників якої були Микола Гоголь та Нестор Кукольник. Саме в період їх навчання, у гімназії активно діяло масонське братство, засноване її директором К.В. Шепелинським. Проведене чиновниками міністерства народної освіти слідство показало, що до складу останнього входило чимало викладачів навчального закладу, які залучали до його засідань також гімназистів, серед яких був і М.В.Гоголь, на майбутню творчу спадщину якого істотно вплинула масонська ідеологія ⁵⁶.

З розвитком інформаційних технологій актуальним стало питання щодо розміщення й глобальній мережі Інтернету наукових досліджень з масонознавства та поглиблення знань науковців про наявність та спектр джерел і розвідок з історії руху “вільних каменярів” у ресурсах

Інтернету. Потребує офіційного вирішення також питання про можливість посилання на Інтернет-ресурси в наукових студіях та про юридичне розв'язання ряду проблем, особливо ж тих, що стосуються авторських прав і гарантій їх дотримання.

Потрібною видається організація спеціальних наукових конференцій для обговорення актуальних проблем історії масонського руху, його впливу на громадсько-політичну думку, ролі представників “королівського мистецтва” у доленосних суспільних подіях. Такі конференції відбуваються, але не в Україні. Так, у Москві 23 січня 1997 р. проходила Всеросійська наукова конференція „Філософсько-естетичні погляди російських масонів”. Широкий спектр питань з історії ордену та його ідеології в Російській державі обговорювався також на наукових форумах, присвячених діалогу цивілізацій Сходу та Заходу ⁵⁷, духовному світу російської інтелігенції ⁵⁸, на окремих ювілейних конференціях ⁵⁹. Тимчасом на аналогічних наукових форумах в Україні дослідники рідко виступають із доповідями на масонську тематику ⁶⁰. Російські ж масонознавці не обмежуються регіональними студіями з історії руху представників “королівського ремесла”, виголошують свої доповіді не лише на конференціях, що відбуваються в Росії ⁶¹, а й за її межами ⁶².

Не на користь України й ситуація із захистом дисертацій на масонознавчу тематику. У Росії за період з 1978 по 2002 рр. відбувся захист десяти відповідних кандидатських (А. І. Виноградова ⁶³, С.В.Колганова ⁶⁴, Ю.О.Корольова ⁶⁵, К.С.Максимова ⁶⁶, С.М.Некрасова ⁶⁷, Л.М.Пахомової ⁶⁸, О.І.Рабіновича ⁶⁹, Ю.С.Васильєвої ⁷⁰, Т.М.Файзієва ⁷¹ та А.І Серкова ⁷²) та трьох докторських (С.В.Аржанухіна ⁷³, С.П.Карпачова ⁷⁴, Ю.В.Курносова ⁷⁵) дисертаційних праць. В Україні ж було захищено лише два такі кандидатські дослідження (О.О.Крижанівська та М.Д.Ходоровський) ⁷⁶.

---

¹ Крижанівська О.О. Історія масонства в Україні. Інформаційно-довідковий словник. – К., 1998.

² Лебедев С.Б. Масоны и вокруг них на страницах журнала «Море» с 1901 по 1917 г. Библиографический аннотированный указатель. – СПб., 1994; Платонов О.А. Исторический словарь русских масонов ХУ111 – ХХ веков. – М., 1994; Пыпин А. Хронологический указатель русских лож от первого введения масонства до запрещения его. 1731-1822 гг. – СПб., 1873. Серков А.И. Российское масонство. Энциклопедический словарь. – М., 2001; Соловьев О.Ф. Масонство. Словарь-справочник.- М., 2001; Энциклопедия франкмасонства.- М., 2003; Уайт А.Э. Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств: их ритуалов, литературы и искусства).- СПб., 2003; Холл М.П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. Интерпретация секретных учений, скрытых за ритуалами, аллегориями и мистериями всех времен. – СПб., 1994; Masou R. A Dictionnary of Freemasonry/ A history, encyclopedia, and dictionary. All in one volume with 300 engravings. – New York, 1989; Hass L. Wolnomularsjt polsey w kraju i na swiecie. 1821-1999. Slovnik biograficzny. – Warszawa, 1999.

³ Крижанівська О.О. Вплив масонства на ідейні та організаційні засади Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. До 150-річчя

створення та діяльності. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (м. Переяслав-Хмельницький), травень 1996 р.). – 1996. – С.43-44.

⁴ Єфремов С. Про масонство на Україні // Народна газета. – 1995. – №16-17.

⁵ Smith D. Working the rough Stone. Freemasonry and Society in Eighteenth-Century Russia. – Northern Illinois University Press, 1999.

⁶ Ряд документів, що зберігаються в архівах СБУ вже опубліковано. Це, перш за все: Белінг Д. „Я був учасником масонської ложі в Києві...” // Генеза – 1997 - №1 (5) – С.142-149; Воскресенський М. Історія масонства // Там само. – 1998 - №1-2 (6-7) – С.134-142; Ніковський А, Масонство в Росії перед революцією і на початку війни // Там само. – 1996. – №1 (4) – С. 149-160.

⁷ Портнова Л. Стосунки між масонами Великої Ложі України та Великого Сходу Франції в 1918-1919 роках // Київська старовина. – 1999. – №3 – С. 163-168.

⁸ Ходоровський М. Міжнародні зв'язки українських політичних діячів-масонів // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Випуск 3. – К., 2003 – С. 413-427.

⁹ Цвенгош Г. Визнання Францією Української Республіки і роль Жана Пелісьє // Наукова конференція „Українська державність: історія і сучасність” Січень 1993 р. Київський університет. – К., 1993. – С.207-209.

¹⁰ Регулярними вважалися лише ті осередки братства, які керувалися правилами та статутами Великої Ложі Англії, хоча критерії регулярності, вироблені нею, фактично не визнаються навіть союзними їй федераціями США.

¹¹ Барюэль. Волтерианцы, или история о якобинцах, открывающая все противухристианские злоумышления и тайнства масонских лож, имеющие влияния на все европейские державы. В 12-ти частях. – М., 1805-1809; Башлиов Б. История русского масонства. Випуск 1-15. – М., 1992-1995; Бегунов Ю. К. Тайные силы в истории России. – СПб., 1995; Иванов В.Ф. Тайны масонства. – М., 1992; его же: Русская интеллигенция и масонство. От Петра Первого до наших дней. – М., 1998; его же: Православный мир и масонство. – Житомир, 1995; Платонов О. Терновый венец России. Тайна беззакония, иудаизм и масонство против христианской цивилизации. – М., 1998; его же: Терновый венец России. Тайная история масонства. 1731-1996. – М., 1996; Почему погибнет Америка. Тайное мировое правительство. – М., 1999; его же: Россия под властью масонов. – М., 2001; Толь С.Д. Ночные братья. Масонское действо. – М., 2000; Селянинов А. Тайная сила масонства. – СПб., 1911.

¹² Зорин А. Р.С. к статье «Враг народа» (О книге Я.А. Гордина «Мистики и охранители») // Новое литературное обозрение – 2000 - №5 (45) – с.137-147; Багдасарян В. Э. «Война символов»: масонская семиотика в конспирологической интерпретации // Армагеддон – М., 1999. – Книга 4. – С.7-22; его же: Историография конспирологических дисциплин // Там же. – 1999. – Книга 2. – С. 108-112.

¹³ Энтин Дж. Теории заговоров и конспиративистский менталитет // Новая и новейшая история. – 2001. №1. – С.69-81.

¹⁴ Brown W. L. A life of Albert Pike. – The University of Arkansas Press, Fayetteville, 1997.

¹⁵ Bullock S.C. Revolutionary Brotherhood. Freemasonry and the transformation of the American Social Order. 1730=1840. – Williamsburg, Virginia, 1996.

¹⁶ Fox W.L. Lodge of the Double-Headed Eagle. Two centuries of Scottish Rite Freemasonry in America's Southern Jurisdiction. – The University of Arkansas Press, 1997.

¹⁷ Серков А.И. И. История русского масонства после Второй мировой войны. – СПб., 1999; его же: История русского масонства. 1845-1945. – СПб., 1997; Брачев В. С. Русское масонство XX века. – СПб., 2000; Соловьев О.Ф. Масонство в мировой политике XX века. – М., 1998; Острцов В. Масонство, культура и русская история (историко-критические очерки). – М., 1998; Брачев В. Масоны и власть в России. – М., 2003; Немировский А.И., Уколова В.И. Свет звезд, или последний русский розенкрейцер. – М., 1994.

¹⁸ Лейтон Л. Дж. Эзотерическая традиция в русской романтической литературе. Декабризм и масонство. – СПб., 1995; Клизовский А. Правда о масонстве. Ответ на книгу В.Ф.Иванова «Православный мир и масонство» – Рига, 1990; Святейшая Тринософия. Сен-Жермен и Калиостро. Книга первая. – М., 1998.

¹⁹ Гендель М. Космогоническая концепция розенкрейцеров. Основной курс из прошлой эволюции человека, его нынешней конституции и будущего развития. Переведено с английского издания 1911 г. В 2-х книгах. – Б. м., б. г.; его же: Философия розенкрейцеров в вопросах и ответах. – В 2-х томах. – Б. м., б. г.; его же: Посвящение древнее и посвящение современное. – Б. м., б. г.; его же: Мистерии розенкрейцества. – М., 2003.; его же: Доктрина посвящения. В 2-х тт. – Б. м., б. г.; его же: Мистерии розенкрейцеров. Музыкальная гамма и схема эволюции. – М., 1999; Прокофьев С.А. Духовные судьбы России и грядущие мистерии Святого Грааля. – М., 1995.

²⁰ Потульницький В.А. Нариси української політології (1819-1991). – К., 1991. – С.5.

-
- 21 Там само – С.5.
- 22 До складу цієї ложі входили генерал-лейтенант, управляючий III відділенням власної його імператорської величності канцелярії, начальник штабу корпусу жандармів Леонтій Дубельт, Василь Лукашевич, Густав Олізар, ряд викладачів Ніжинської гімназії, а також представників польського національного руху.
- 23 Потульницький В.А. Вказ. праця. – С.5.
- 24 Крижанівська О.О. Таємні організації в Україні 1998. – С. 117-123.
- 25 Бондаренко К. К вопросу о масонском заговоре в украинской политике // Зеркало недели. – 2002. - №21 (396) – суббота. – 8-14 июня. – С. 4.
- 26 Василенко К.П. Статті, спогади, листування. В 2-х частинах. – К., 2002; Грушевський М. Щоденник. 1886-1894. – К., 1997; Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. – К., 1997.
- 27 Крижанівська О.О. Вказ. праця. – С. 130.
- 28 Вороненко В.В, Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Ксенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. – Київ, 1991 – С. 88-90.
- 29 Крижанівська О.О. Вказ. праця. – С.117-123.
- 30 Сидоренко Н.М. Національні проблеми в українській пресі Росії (1905-1914 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. Тези науково-теоретичної конференції. 9-10 грудня 1993 року. – Львів, 1993 – С.122-123.
- 31 Лисенко О.В. Роль преси у формуванні української національної ідеї // Національна Академія Наук України. Інститут історії України НАНУ. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ, 2000. – С. 218-219, Крижанівська О.О. Вказ. праця – С.117-123.
- 32 М.Г. (Михайло Грушевський). Від редакції // ЛНВ – 1908 – Том 33. – С.1.
- 33 Нашкерський А. Михайло Грушевський та Сергій Єфремов: дві концепції української журналістики. // Львівський державний університет ім. Івана Франка. Збірник праць кафедри історії української преси. Випуск 1. – Львів, 1995 – С.106.
- 34 Там само. – С. 109.
- 35 Сергій (Сергій Єфремов). Відгуки з життя та письменства // Нова громада. – 1906. – книга 1 – С. 128.
- 36 Нашкерський А. Вказ. праця. – С.109.
- 37 Єфремов С. Про масонство на Україні // Народна газета. – 1995.- №16-17.
- 38 Дворкин А. Сектоведение. Тоталитарные секты. – Нижний Новгород, 2002. – С. 138-140.
- 39 Соловьев О.Ф. Масонство. Словарь-справочник. – М., 2001. – С.388.
- 40 Тайные фигуры розенкрейцеров. – М.-К., 1997.
- 41 Саме так називали себе на зорі своєї діяльності члени релігійної організації Свідків Єгови.
- 42 Иеромонах Герман (дворцов). Лжесвидетели. Краткая история Общества Свидетелей Иеговы. – М., 1998 – С.7.
- 43 Клизовский А. Вказ. праця. Рига, 1990. – С.23.
- 44 Євангельські пісні. – К., 1997, – С.21.
- 45 Песнь Возрождения. Сборник духовных гимнов песен евангельских церквей. – Александрия, 2001 – С.113-114; Песнь Возрождения. 2000. – Александрия, 2002 – С.38-39; Песнь Возрождения. – Александрия, 2003. – С.38-39; Песнь Возрождения. Сборник духовных гимнов песен евангельских церквей. – Минск, 2002. – С.48; Евангельские песни Возрождения. – Киев, 2000. – №6; Песнь возрождения. Сборник духовных песен евангельских христиан-баптистов. – СПб., 1993. – С.88-89; Псалмоспівни. Збірник богослужбових псалмів – духовних пісень. – Ужгород, 2002. – С.61.
- 46 Россия перед Вторым пришествием. (Материалы к очерку русской эсхатологии). – М., 2002.
- 47 Крижанівська О.О. Католицька церква і масонський рух у XVIII-XIX ст. // Український історичний збірник. Наукові праці аспірантів та молодих учених. Випуск 1. – К., 1997. – С.133-141.
- 48 Боровой А.А. Современное масонство на Западе. – К., 2001; Вебстер Н. Х. Всемирная революция. Заговор против цивилизации. – К., 2001.
- 49 Крижанівська О.О. Історія масонства в дисертаційних працях студентів КДА (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал – 1997. – №1. – С.87-93.
- 50 Россия перед Вторым пришествием... – С.405-406.
- 51 Крывелев И.А. Габриэль-сатаноборец. Хроника времен папы Льва XIII. – М., 1978.
- 52 Павлюк П. Тайная архитектура. Христианский взгляд на масонство. – К., 1997; Масонство // Православный журнал. Вестник И.П.Ц. – 2000 -№2 (20) – С.61-73.
- 53 Гендель М. Франкмасонство и католицизм. – Б. м., б.г.; его же: Лекции о христианстве

- розенкрейцеров. – М., 1999.
- ⁵⁴ Потульницький В.А. Вказ. праця. – К., 1991. – С.7.
- ⁵⁵ Там само. – С.7-8.
- ⁵⁶ Острецов В. Масонство, культура и русская история. (Историко-критические очерки) – М., 1998. – С.323.
- ⁵⁷ Аржанухин С.В. Восток и Запад в философском мировоззрении русского масонства // Третий Международный философский симпозиум «Диалог цивилизаций: Восток-Запад». – М., 1997. – С.108-111.
- ⁵⁸ Дормидонтова А.И. Русская интеллигенция и масонство. // Интеллигенция и власть: Материалы Третьего Всероссийского симпозиума «Человек культуры: интеллигенция и власть» (г. Бийск, 17-18 сентября 2002 г.) – Бийск, 2002. – С. 126-129.
- ⁵⁹ Киясов С.Е. Масоны во Франции: история и историки // Историк и историография. Материалы научной конференции, посвященной 50-летию со дня рождения Л.А.Дербова. 5-6 октября 1999 г. – Саратов, 1999 – С.161-165; Никитин А.Л. Анархо-мистики Кропоткинского музея и масонство // Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П.А.Кропоткина. Выпуск 1. – М., 1995. – С.136-144.
- ⁶⁰ Год Б.В., Лахи та М.І. Масонські ложі на Полтавщині. // VIII Всеукраїнська наукова конференція. Історичне краєзнавство і культура. (Наукові доповіді та повідомлення). Частина II. – Х., 1997; Крижанівська О.О. Роль масонів у розвитку преси та журналістики України початку ХХ ст. (1900-1918 рр.) // Сарбейські читання. Перше засідання Всеукраїнського круглого столу. 30 січня 2003 р. – К., 2003; її ж: Вплив масонства на ідейні та організаційні засади Кирило-Мефодіївського товариства... – С.43-45; Наукова розробка історії масонства у Київській духовній Академії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції „Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.) – Глухів, грудень 1996 р. – К., 1996, її ж: Вплив Ходорковський М.Д. До проблеми ідентифікації діячів масонського руху в Україні (друга половина ХУІІІ ст.) // Українська наукова конференція „Архів і особа”. – Київ, 21-22 вересня 1999 р. – К., 1999; його ж: Проблеми відображення в Українському біографічному довіднику персоналій діячів масонського руху // Матеріали Міжнародної конференції „Проблеми створення Українського біографічного словника. Київ., 13-16 жовтня 1998 р. – К., 1998.; Цвентош Г. Вказ. праця. – С.207-209.
- ⁶¹ Каганович А.А. Масонство как источник возникновения тайных дворянских организаций в Российской империи (первая половина ХІХ в.) // Смутное время: история и современность. – СПб., 2000 – С.55-58, Лунин А.Н. Масонство в оценке провинциальной русской национально-патриотической печати начала ХХ века. (По материалам нижегородских газет «Голос Минина», «Минин Сухорук», «Нижегородский церковный общественный вестник») // Мининские чтения. – Нижний Новгород., 1992; Никитин А.Л. Мистические общества и ордена в России (20-30-е годы) // Россия и гнозис. Материалы конференции. – М., 1996; Сахаров В.И. Романтизм и масонство в России (к проблеме метода и преемственности) // Материалы международной научной конференции «Романтизм и его исторические судьбы» (7-ые гуляевские чтения) 13-16 мая 1997 г. – Тверь, 1998.
- ⁶² Серков А.И. Декабристы и их окружение в Полтаве // Декабристские чтения. Выпуск 4. – К., 1991; его же: Масонские ложи на территории Белоруссии и движение декабристов // Декабристские чтения-1. – 4-6 декабря 1990 г. – Гродно, 1990.
- ⁶³ Виноградов А.И. Российское масонство после правительственного запрета 1822 г. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1992.
- ⁶⁴ Колганов С.В. Концепция всеединства как первопринцип теософского знания. Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. – М., 1990.
- ⁶⁵ Королев Ю.А. Орден розенкрейцеров в прошлом и настоящем. Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. – М., 1997.
- ⁶⁶ Максимов К.С. Общественная деятельность И.П.Елагина. Социально-политический анализ. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1986.
- ⁶⁷ Некрасов С.М. Масонство в России во второй половине ХVІІІ века и и критика просветителями его религиозно-мистической идеологии. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1978.
- ⁶⁸ Пахомова Л.М. Российское масонство ХVІІІ века как феномен общественно-политической и философской жизни России. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Пермь, 1998.
- ⁶⁹ Рабинович О.И. Эзотеризм как один из способов духовного освоения мира. Диссертация на соискания ученой степени кандидата философских наук. – Ростов-на-Дону, 1992.
- ⁷⁰ Васильева Ю.С. А.Ф.Лабзин в общественной жизни столиц и провинции конца ХVІІІ – первой четверти ХІХ века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата истори-

---

ческих наук. – Самара, 2002.

⁷¹ Файзиев Т.М. Массонство как феномен общественно-политической жизни Англии первой половины XVIII века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2000.

⁷² Серков А.И. Российское масонство в 1800-121 гг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1991.

⁷³ Аржанухин С.В. И общественно- политические взгляды русских масонов второй половины XVIII – первой четверти XIX в. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Екатеринбург, 1996.

⁷⁴ Карпачев С.П. Российские масоны в общественно-политической и культурной жизни страны конца XIX – начала XX в. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 1998.

⁷⁵ Курносое Ю.В. Эзотеризм как культурно-исторический феномен. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 1997.

⁷⁶ Крижанівська О.О. Массонство в Україні в другій половині XVIII – на початку XX ст. Диссертация на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1998; Ходоровський М.Д. Массонство і Україна (за матеріалами діяльності вільних каменярів XVIII ст.), Диссертация на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 1999.

